

– HANNA RIJKEN –

DE CHORAL EVENSONG IN DE PRAKTIJK

THEOLOGISCH · LITURGISCH · MUZIKAAL

INHOUD

DEEL I: INTRODUCTIE

1	Inleiding	12
2	Een choral evensong in St Paul's Cathedral Londen: een impressie	19
3	<i>Worship</i>	26
4	Evensong als gebed	28
5	Historische achtergrond van het getijdengebed	31

DEEL II: DE ENGELSE REFORMATIE

6	De Engelse Reformatie – tot 1547	36
7	Thomas Cranmer	41
8	Het eerste <i>Book of Common Prayer</i> (1549)	44
9	Ontwikkelingen vanaf 1549	49
10	Het <i>Book of Common Prayer</i> II, III en IV (1552-1662)	52
11	Thomas Tallis	54

DEEL III: DE CHORAL EVENSONG

12	<i>Silence</i> /Stilte	58
13	<i>Chorister's prayer</i> /Koorgebed	61
14	<i>Introit</i> /Intrede	65
15	<i>Introduction</i> /Introductie	67
16	<i>Preces</i> /Openingsgebed	73
17	<i>Doxology</i> /Lofprijzing	79
18	<i>Psalms</i> /Psalmen	83
19	<i>Lessons</i> /Lezingen	88
20	<i>Magnificat</i> /Lofzang van Maria	93
21	<i>Nunc dimittis</i> /Lofzang van Simeon	99
22	<i>The Creed</i> /De geloofsbelijdenis	103
23	<i>Responses</i> /Responsoriegeden	108
24	<i>Collects</i> /Collectagebeden	114
25	<i>Anthem</i> /Koorwerk	120
26	<i>Prayers of Intercession</i> /Gesproken gebeden	124
27	<i>Hymns</i> /Gezangen	126

28	<i>Sermon or Address/Overweging</i>	134
29	<i>Blessing/Zegen</i>	135
30	<i>Organ Voluntary/Orgelspel</i>	137

DEEL IV: MUZIEK EN LITURGIE, RITUELEN EN REFLECTIE

31	Engelse kathedrale muziek door de eeuwen heen	140
32	Verschillen tussen kathedrale en parochiepraktijken	144
33	Kerkelijk jaar	147
34	Gewaden	152
35	Taal	154
36	Ruimte	156
37	Houdingen in de evensong	159
38	Festival of Nine Lessons and Carols	162
39	De belangstelling voor choral evensongs in Nederland	167
40	Slot	169
	Dankwoord	171
	Literatuur	173

1 | INLEIDING

‘... the offices of Morning Prayer and of Evensong, as they are performed even today in St Paul’s, Westminster Abbey, York Minster, or Canterbury Cathedral, are not only one of the most expressive, but also one of the purest forms of Christian common prayer to be found anywhere in the world.’

LOUIS BOUYER¹

Een van de mooiste liefdesverklaringen aan Engeland en de anglicaanse kerk is *Papier als reisgenoot* (1975) van Willem Barnard. In lyrisch proza, waarvan de grens met metafysische poëzie regelmatig vervaagt, beschrijft hij zijn reizen door het land van bekoorlijke of juist stoere kathedralen, intieme dorpskerken en dichters als William Cowper en George Herbert. Zijn geliefde vervoermiddel was de bus, de ouderwetse dubbeldekker, waar hij als het even kon een plaats bemachtigde op het bankje linksvoor op het bovendek. Zo waande hij zich Hannibal op de rug van een reusachtige rode of groene olifant, uitkijkend over de lieflijke heuvels van William Blake. Ook Barnards vriend en mede-dichter Jan Willem Schulte Nordholt schreef een boek over Engeland: *Een tuin in het water* (1973). In *Leven in zinsverband*² blik Schulte Nordholt terug op de Engelandreizen die Barnard en hij zowel gezamenlijk als afzonderlijk maakten. Hij vertelt hoe Barnard hem aanstak met diens liefde voor Engeland, de ‘anglicitis’. De titel van zijn bijdrage is ‘There is a land of pure delight’, naar het gelijknamige lied van Isaac Watts.³ Het mag inmiddels duidelijk zijn dat deze titel niet alleen slaat op het hemelse paradisijs, maar ook op Engeland zelf.

Erste kennismaking

De eerste evensong die ik zelf in Oxford bijwoonde, herinner ik mij nog goed. Dat was in de met kaarsen verlichte kapel van New College, op een prachtige dag in de herfst. Het koor, destijds nog onder leiding van Edward Higginbottom, zong onder meer het Magnificat en Nunc dimittis van Henry Purcell (1659-1695). De hoge kwaliteit van de muziek, de tek-

1 Louis Bouyer, *Life and Liturgy*, Londen, 1962, 61.

2 J.W. Schulte Nordholt, ‘There is a land of pure delight’, in: Ad den Besten, Jan Doelman en Leendert-Jan Parlevliet (red.), *Leven in zinsverband. Over het werk van Willem Barnard Guillaume van der Graft*, Voorburg, 1990, 79-87.

3 Schulte Nordholt maakte een vertaling van dit lied, ‘Er is een land van louter licht’ (*Liedboek* 753).

sten, maar ook de toewijding die ik ervoer en het besef een eeuwenoude traditie binnen te stappen, maakten een diepe ontroering bij mij los. De werelden waarin ik leefde, die van de muziek aan het conservatorium en de theologie aan de universiteit, kwamen samen op een voor mij tot dan toe ongekende wijze. Het hoge niveau van koorzang kende ik alleen van de concertzalen, maar in Engeland klinkt de muziek op dit niveau in de liturgie, tot lof en eer van God, dag in dag uit.

Verbinding

De Engelse kathedrale muziek en liturgie, met name de choral evensong, wordt in Nederland breed omarmd. Ik heb al dikwijls ervaren dat de muziek als een brug kan fungeren tussen verschillende kerkelijke denominaties en ook tussen kerkelijken en niet-kerkelijken. Zoals de anglicaanse priester en professionele zanger Jonathan Arnold fraai verwoordt: 'Music is the bridge between two places: sacred and secular.'⁴ Ook tijdens de colleges kerkmuziek die ik geef aan theologiestudenten en predikanten aan de Protestantse Theologische Universiteit ondervind ik dat Engelse kerkmuziek verbindend werkt.

De toe-eigening in Nederland

Rond 1980 worden de eerste evensongs in Nederland gehouden buiten de context van de anglicaanse kerk. Er wordt bij voorkeur een monumentale kerk uitgezocht met een goede akoestiek en een mooi orgel. De zangers hullen zich in koorgewaden en zingen de liturgie helemaal of grotendeels volgens de traditionele orde van de anglicaanse kerk. De evensongs zijn zeer geliefd, er komen veel bezoekers op af. Dat is opvallend, zeker in een tijd waarin het kerkbezoek op zondagmorgen afneemt. Er komen mensen uit de hele breedte van de kerk naar de evensongs toe, maar ook veel mensen die op zondagmorgen niet meer naar de kerk gaan. Als redenen om te gaan worden onder meer genoemd: de verstillings, de schoonheid, de ervaring van heiligheid en 'opgetild worden', en de verbinding. 'Een vluchtheuvel in het bestaan,' zegt iemand.

In mijn proefschrift heb ik onderzocht waarom de choral evensong in het geseculariseerde Nederland zo'n aantrekkingskracht heeft. De centrale vraagstelling van mijn onderzoek 'My Soul Doth Magnify'. *The Appropriation of Anglican Choral Evensong in the Netherlands* was: hoe

4 Jonathan Arnold, *Sacred Music in Secular Society*, Farnham, 2014, 154.

wordt de choral evensong in Nederland toegeëigend?⁵ Ik heb de toe-eigening van de evensong in Nederland onderzocht aan de hand van verschillende parameters: taal, gewaden, ruimtelijke praktijken en muzikale ervaring. Het ging daarbij om de rituele toe-eigening (hoe wordt de evensong uitgevoerd?) alsook om de toe-eigening in de zin van betekenisgeving (welke betekenis heeft de evensong voor mensen?). Een samenvatting van de uitkomsten kunt u verderop in dit boek lezen.

Kort na mijn promotie werd ik benaderd door onderzoekers uit Oxford. Zij hadden mijn proefschrift gelezen en waren verrast dat 'hun' traditionele choral evensong in Nederland zoveel aantrekkingskracht heeft. Zij stelden voor om een gezamenlijk vervolgonderzoek te gaan doen naar ervaringen in de choral evensong, zowel in Engeland als in Nederland: het Choral Evensong Experiences onderzoek.

Inhoudelijke en praktische vragen

De afgelopen jaren heb ik op verschillende plaatsen in het land lezingen gegeven over de uitkomsten van het choral evensong onderzoek. Aan het einde van iedere lezing kwamen er praktische vragen van mensen die zelf choral evensongs wilden gaan organiseren of daar al mee bezig waren. De vragen waren zeer uiteenlopend. Wat zijn *collects* en waar vind je die? Waarom zing je in iedere evensong de lofzang van Maria? Waarom zing je een trinitarische lofprijzing na de psalmen en *cantica*? Welke gewaden dragen zangers en voorgangers? Draaien we tijdens de geloofsbelijdenis wel of niet met ons gezicht naar het oosten? Hoe stellen we het koor op? Zingen we de *hymns* in het Engels of het Nederlands? Houden we ons aan het leesrooster en waar vinden we dat? Waar vind je geschikte koorwerken? Omdat het niet altijd eenvoudig is deze vragen in enkele zinnen te beantwoorden, ontstond het idee voor het schrijven van dit boek. Dit boek is dus niet de Nederlandse vertaling van mijn proefschrift, maar een praktische handreiking met achtergrondinformatie over de choral evensong.

De beschrijving van de afzonderlijke onderdelen van de evensong en de ontstaansgeschiedenis van het *Book of Common Prayer*, waarin de orde van de evensong is opgenomen, is gebaseerd op de researchmaster-scriptie die ik in 2011 schreef aan de Universiteit van Tilburg.⁶ Waar het gaat over de toe-eigening van de choral evensong in Nederland heb ik gebruikgemaakt van de uitkomsten van het al eerder genoemde promo-

5 Hanna Rijken, 'My Soul Doth Magnify'. *The Appropriation of Anglican Choral Evensong in the Netherlands*, Amsterdam, 2020.

6 De scriptiebegeleiders waren dr. Martin Hoondert en prof. Gerard Rouwhorst.

tieonderzoek dat ik tussen 2013 en 2017 aan de Protestantse Theologische Universiteit heb uitgevoerd.⁷ Verder verwijs ik af en toe naar de uitkomsten van het postdoonderzoek Choral Evensong Experiences, dat ik vanaf 2019 uitvoer in samenwerking met onderzoekers van University of Oxford. De ‘In de praktijk’-gedeelten zijn voor een deel gebaseerd op mijn ervaringen bij de interkerkelijke pioniersplek Choral Evensong & Pub in Utrecht en de vele choral evensongs die ik met het Vocaal Theologen Ensemble en het Codarts Kerkmuziek Ensemble in Nederland gezongen heb.

Theologische en liturgische aspecten

Schreven Willem Barnard (theoloog en dichter) en Jan Willem Schulte Nordholt (historicus en dichter) in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog al vol bewondering over Engeland en de anglicaanse kathedralen, en vertaalden zij vele liederen uit het Engels, de verbreiding van de evensong in Nederland buiten de anglicaanse kerk lijkt vanaf 1980 vooral een zaak geweest van de musici: koordirigenten, organisten en zangers.

In muzikaal opzicht is het overnemen van de orde van de evensong vrij eenvoudig. De volgorde ligt voor een groot deel vast, de muziek is – zeker de laatste jaren – goed vindbaar en er zijn te kust en te keur luis-tervoorbeelden beschikbaar op cd en internet. Een belangwekkende ontwikkeling van de laatste decennia is de oprichting van jongens-, meisjes- en gemengde koren in Nederland naar Engels voorbeeld. Sommige daarvan hebben een zeer hoog niveau bereikt.

Omdat de evensong in Nederland zo breed wordt toegeëigd, met name buiten de context van de Church of England, rijzen er vragen die betrekking hebben op de theologische en ritueel-liturgische aspecten. Het is ingewikkeld om een eenduidig advies te geven, omdat er zoveel verschillende contexten zijn waarin evensongs worden gezongen. Vaak worden de evensongs binnen verschillende kerkelijke (vooral protestantse) denominaties georganiseerd. Er worden ook evensongs georganiseerd die niet direct gelieerd zijn aan een kerkelijke gemeente. Evensongkoren, jongenskoren of kamerkoren huren in dat geval een kerk om choral evensongs te kunnen houden. De choral evensongs tonen zich wel als kerkelijke liturgie. Soms wordt de evensong als een concert georganiseerd. Dit kan een manier zijn, zoals organisatoren uitleggen, om te zorgen dat de evensong volgens de anglicaanse rite uitgevoerd kan worden, zonder dat de orde van dienst eerst door een

7 De promotoren waren prof. Marcel Barnard en dr. Martin Hoondert.

kerkenraad besproken hoeft te worden. De evensongconcerten vinden dan meestal plaats op zaterdag (en niet op zondag). Het is belangrijk om in de gaten te houden dat de wijze waarop een evensong georganiseerd wordt nog niets zegt over de manier waarop deze uitgevoerd wordt en ook niets over de manier waarop zij beleefd wordt.

Ook wat betreft de kerkgebouwen zijn er verschillen. De evensongs kunnen plaatsvinden in het kerkgebouw van een oecumenisch-protestantse gemeente, een 'gereformeerde-bondskerk' of een gereformeerd-vrijgemaakte kerk, maar ook bijvoorbeeld in een rooms-katholieke kathedraal. Iedere denominatie heeft haar eigen manieren van vieren, en ook ieder kerkgebouw heeft zijn mogelijkheden en beperkingen. Is het een geconsacreerde ruimte met een altaar centraal? Is een antifonale kloosteropstelling mogelijk? Is het orgel geschikt voor Engelse kerkmuziek? Bevindt het orgel zich op een geschikte plaats nabij de zangers van het koor? Is er genoeg ruimte om een koor op te stellen?

Voor iedere niet-anglicaanse evensong die in Nederland gehouden wordt, geldt hoe dan ook dat er verschillen zijn met Engeland, niet alleen vanwege de algehele kerkelijke en culturele inbedding en de inrichting van het kerkgebouw, maar ook vanwege de taal (het Engels is voor de meeste Nederlanders niet de moedertaal), de gewaden, de frequentie en de rituelen.

Wat dat laatste betreft, vanuit rooms-katholiek en oudkatholiek oogpunt zijn de rituelen in de evensong in zekere zin een versobering van wat daar gebruikelijk is bij de vespers. In de evensong wordt bijvoorbeeld (meestal) geen wierook gebrand tijdens het Magnificat en er klinkt geen Maria-antifoon. Daarentegen is er een vanzelfsprekendheid wat betreft de aanwezigheid van acolieten (liturgische dienaren), een processiekruis, het altaar dat centraal staat en het dragen van liturgische gewaden. Voor veel protestantse praktijken zijn de rituelen in de evensong juist nieuw en katholiserend. Het houden van een processie, al dan niet met *cross and candles*, het dragen van koorgewaden, het buigen voor het altaar als troon van Christus en het keren naar het oosten, bijvoorbeeld, zijn in de meeste protestantse kerken geen vaste gebruiken. Het overnemen van rituelen uit de anglicaanse en katholieke traditie in een protestantse context roept praktische en inhoudelijke vragen op. Bij de beschrijving van de verschillende onderdelen van de evensong komen deze vragen aan de orde.

Transformatie en traditie

De relatief jonge Nederlandse evensongtraditie heeft een beweging op gang gebracht. Het Nederlandse ‘choral-evensong-ritueel’⁸ is een nieuw concept dat zich beweegt tussen anglicaanse liturgie, protestantse (of soms rooms- of oudkatholieke) liturgie en soms ook een koorconcert. In mijn proefschrift reflecteer ik hierop aan de hand van het begrip ‘transformatie van religiositeit’.

De evensong in de Engelse traditie is een vorm van *daily prayer*, oftewel dagelijks gebed. Deze notie loopt als een rode draad door dit boek. Het laten doorgaan van de evensong is niet afhankelijk van het aantal bezoekers. Hierover doet een mooie anekdote de ronde. Iemand bezocht op een doordeweekse dag een choral evensong. Het koor zong prachtig, de bezoeker was diep onder de indruk. Na afloop complimenteerde hij de dirigent, waarbij hij opmerkte dat het toch wel erg jammer was dat er maar zo weinig luisteraars waren. ‘Maar meneer,’ was het antwoord, ‘u dacht toch niet dat we voor u stonden te zingen?’ De zangers en voorgangers in de choral evensong doen wat hun taak is: het gaande houden van de lofzang, het dagelijks gebed, net als in de kloosters. Overigens hebben veel koren over gebrek aan belangstelling voor de choral evensong niet te klagen. Voor de kapel van King’s College in Cambridge, bijvoorbeeld, staat vaak een lange rij bezoekers voor aanvang van de evensong.

We raken hier aan een al eerder aangehaald belangrijk verschil met Nederland: een dagelijkse evensongpraktijk komt in ons land niet voor. De evensong wordt hier bijvoorbeeld maandelijks, in een enkele praktijk wekelijks, maar vaker slechts enkele malen per jaar gezongen. Dit is, ook in financieel opzicht, vaak het hoogst haalbare. Het besef dat de evensong een dagelijkse gebedsdienst is, speelt daardoor in mindere mate een rol. De evensong krijgt soms meer iets van een ‘event’. De wezenlijke verschillen met de eeuwenoude Engelse evensongpraktijk vragen om een doordenking.

Opzet

Dit boek is bedoeld als een handreiking met achtergrondinformatie over de choral evensong voor predikanten, geestelijk verzorgers, kerkelijk werkers, dirigenten, organisten, zangers, organisatoren en alle liefhebbers van Engelse kerkmuziek. Ik richt me hierbij vooral op lezers met een protestantse achtergrond, omdat het grootste deel (ongeveer negen-

8 Deze term hanteer ik in mijn proefschrift.

tig procent) van de evensongs in Nederland plaatsvindt binnen een protestantse context. Het streven was om een beknopt boek te schrijven. Voor wie zich verder in een bepaald onderwerp wil verdiepen, is er een literatuurverwijzing opgenomen. Wie geïnteresseerd is in de uitkomsten van het promotieonderzoek, verwijs ik graag naar mijn Engelstalige dissertatie.

In deel I geef ik een impressie van een evensong in St Paul's. Ook ga ik dieper in op begrippen als *worship* en dagelijks gebed. Deel II gaat over de ontstaansgeschiedenis van de choral evensong en die van het *Book of Common Prayer*. In deel III ga ik in op de verschillende onderdelen van de evensong. Wat is de herkomst van bijvoorbeeld het *Nunc dimittis* en hoe is deze lofzang in de evensong terechtgekomen? Deel IV, ten slotte, is ingeruimd voor verschillende praktische aspecten die betrekking hebben op de choral evensong.

Op het moment van schrijven krabbelt de wereld voorzichtig op uit de coronacrisis. Koorzang was niet toegestaan, samenzang werd sterk afgeraden, koren zijn omgevallen. Ook reizen was zeer beperkt mogelijk, Engeland was gesloten. Maar gelukkig zijn de eerste repetities weer voorzichtig opgestart.

Dat dit boek bijdraagt aan de ontwikkeling van choral evensongpraktijken in Nederland is mijn wens.

'O worship the Lord, in the beauty of holiness'
(PSALM 96)

2 | EEN CHORAL EVENSONG IN ST PAUL'S CATHEDRAL LONDEN: EEN IMPRESSIE

'Lost in wonder, love, and praise!'

CHARLES WESLEY (1707-1788)⁹

In dit hoofdstuk geef ik een impressie van een choral evensong die ik meemaakte op een zondagmiddag in juni in St Paul's Cathedral in Londen, in het jaar voor de coronacrisis begon.

Al in de verte hoor ik de klokken luiden. Een vast gebruik op zondagmiddag is het feestelijke *change ringing*. Ik beklim de trappen van de majestueuze kathedraal en mij wordt gevraagd om mijn tas te openen. Een bewaker schijnt er met een zaklamp in. Het is al jaren een gebruikelijke procedure bij alle openbare en drukbezochte gebouwen in Londen, maar het herinnert me steeds aan dreiging. Eenmaal binnen word ik opnieuw overweldigd door de grootsheid en schoonheid van de kathedraal. Ik sta stil om de ruimte op me te laten inwerken. Achter in de kerk steken mensen een kaarsje op. In het middenpad staan de *stewards*. Zij zijn herkenbaar aan hun kleding en een medaille. Of ik 'for evensong' kom? Ik knik en krijg een plekje toegewezen. Eerder dat jaar was ik er met studenten en collega's van de kerkmuziekafdeling van het Rotterdams Conservatorium (Codarts). Toen hadden we een plaats in de houten koorbanken, achter de zangers. Nu krijg ik een plekje in een van de rijen onder de immense koepel.

Ik bekijk het liturgieboekje. De boekjes die voor de zondagen worden gemaakt, zijn uitgebreider dan de standaard orden voor de doorde-weekse vieringen. Niet alleen de teksten van de vaste onderdelen als Magnificat en Nunc dimittis staan erin vermeld, maar ook de lezingen, hymns en de titel en componist van de *anthem*.

Op de voorkant van het boekje staat:

St Paul's Cathedral
Evensong and Address
The Seventh Sunday of Easter
Sunday 2nd June 2019
3.15 pm

9 Uit de hymn: 'Love Divine, all loves excelling', *New English Hymnal* 408.

Interieur St Paul's Cathedral, Londen. (Foto: Hanna Rijken)

Mooi vind ik het, dat we er eerst bij worden bepaald waar we ons bevinden op de kerkelijke kalender en dat daarna pas de reguliere aanduiding van datum en tijd volgt. Het is de zondag tussen Hemelvaart en Pinksteren. De zondagse evensongs worden vroeger op de middag gehouden dan de doordeweekse. Een ander verschil is dat er op zondag een preek (*Address*) aan de evensong wordt toegevoegd. Aan de binnenkant van het boekje staat een welkom.

*Welkom in St Paul's Cathedral*¹⁰

Wij zijn een christelijke kerk binnen de anglicaanse traditie (*Church of England*) en we verwelkomen mensen uit alle christelijke tradities, mensen uit andere geloofstradities en mensen met weinig of geen geloof. Meer dan 1400 jaar wordt er op deze plaats christelijke liturgie gevierd [*'offered'* staat er letterlijk]. Door met ons te vieren, word je deel van een levende traditie. Onze kathedrale gemeenschap bestaat uit onze vaste *worshippers*, ondersteund door de bijna 150 leden van de staf en een groot aantal vrijwilligers. Wij hechten aan diversiteit,

¹⁰ Eigen vertaling.

gelijke kansen en persoonlijke en spirituele ontwikkeling van allen die hier werken en vieren, want wij zijn volgelingen van Jezus Christus.

Wij zijn een *Fairtrade Cathedral* (...) en deze orde van dienst is gedrukt op duurzaam geproduceerd papier. Dank dat u vandaag bij ons bent. Als u hulp nodig heeft, kunt u zich wenden tot een staflid. Wees overtuigd van onze aanhoudende gebeden voor u als u weer naar huis of uw eigen kerk gaat.

Deze zinnen ontroeren me. Te midden van de drukte van een wereldstad betreed je een plaats van *worship*. Een plaats waar dagelijks wordt gebeden, waar de lofzang doorgaat. Deze kathedraal trekt per viering vele honderden, soms zelfs duizenden mensen uit alle windstreken. Maar de kern is het dagelijks gebed, hetzelfde als in kapellen en kerken waar geen grote toeloop van toeristen is. Het gebed gaat door, dag in dag uit. Zoals de monniken en monialen in kloosters dagelijks door blijven bidden.

In het boekje staan ook de andere vieringen in de kathedraal vermeld. Iedere weekdag is er om 7.30 uur een morning prayer, op zondag zijn er matins om 10.15 uur. Tweemaal per dag is er een eucharistieviering, om 8.00 uur en om 12.30 uur. Op zondag zijn er zelfs drie: om 8.00 uur, 11.30 uur en 18.00 uur. Verder is er elke dag evensong.

Het boekje vermeldt contactgegevens: een telefoonnummer, e-mailadres en website. Ook wordt genoemd dat de kathedraal een partner is van het Islington Centre for Refugees and Migrants. Tot slot staat aan de binnenkant van het boekje deze opmerking:

Houd bij de voorbereiding op het vieren (*worship*) alstublieft rekening met degenen om u heen die in stilte willen bidden. Schakel uw mobiele telefoon uit en maak geen foto's, video- of geluidsopnamen.

De aanwezigen wordt gevraagd mee te spreken of te zingen bij de teksten die vetgedrukt zijn. In cursief staan de 'regieaanwijzingen' vermeld. Zo kun je volop participeren, ook als je hier voor de eerste keer een viering meemaakt. De eerste aanwijzing die het boekje vermeldt, is 'Stand as the Choir and Ministers enter'. Het gordijn in de zuidelijke zijbeuk naast de preekstoel gaat open en de *verger* (ceremoniarius, herkenbaar aan de staf (*virge*) die hij of zij vasthoudt), koorzangers, dirigent en voorgangers komen binnen. Drie koorjongens lopen voorop, waarvan de middelste het processiekruis draagt. Daarna volgen de andere zangers, gehuld in zwarte togen met superplie en de bekende opstaande kragen (*collarettes*). Sommige zangers dragen een medaille. De jongens lopen voorop, achter

hen aan komen de alten, tenoren en bassen, gevolgd door de dirigent en de voorgangers. De processie beweegt zich onder de koepel door, naar het hoogkoor. Daar aangekomen blijven de koorzangers en geestelijken met hun gezicht in de richting van het oosten staan en maken een buiging naar het altaar als begroeting van Christus. Katholieken en anglicanen die aanwezig zijn, hebben deze buiging al bij binnenkomst gemaakt: een hoofd- of kniebuiging voordat ze zijn gaan zitten. Dat plechtige moment doet wat met me. Het koor neemt plaats in de banken.

Op weekdays vindt de processie plaats onder orgelspel, maar op zondag is er een *Processional Hymn*. Vandaag is dat 'God is our strength from days of old, the hope of every nation', op de melodie van Luthers 'Ein feste Burg'. In de machtige akoestiek met het grootse orgel en zoveel aanwezigen is het zingen een geweldige ervaring. Om mij heen wordt goed meegezongen. Het zinnetje 'the hope of every nation' raakt me, omdat er zoveel nationaliteiten aanwezig zijn. Het lied wordt in een energiek tempo gezongen. In het liturgieboekje staan de bronnen nauwkeurig vermeld: de dichter en componist inclusief jaartallen, de *tune* en de naam van de liedbundel – deze keer niet het veelgebruikte *New English Hymnal*.

Na het welkom doet de *canon* (kanunnik, priester die deel uitmaakt van het kapittel) de oproep om de *Prayers of Penitence* (gebeden van boetedoening, schuldbelijdenis) te bidden. Allen vervolgen, zittend of knielend: 'Almighty and most merciful Father; We have erred, and strayed from thy ways like lost sheep...' Deze schuldbelijdenis wordt gevolgd door de absolutie, waarop allen 'amen' zeggen. Aansluitend wordt door allen het Onze Vader gebeden.

Vervolgens zingen koor en *precentor* (cantor die een geordineerde geestelijke is; in Nederland kennen we deze functie niet) de *responses*. Elders noemt men dit onderdeel ook wel de *preces*. De toonzetting is van Thomas Tomkins (1572-1656). 'And our mouth shall shew forth Thy praise.' De heldere jongensstemmen klinken stralend in de ruimte. De alten, hoge mannenstemmen, zorgen voor een boventoonrijke klank, weergaloos mooi.

Na de lofprijzing gaan allen zitten en het koor zingt de psalm op een *chant* van William Crotch (1775-1847). De psalm van deze zondag is Psalm 68,1-6: 'Let God arise and let his enemies be scattered.' Eén zinnetje springt er voor mij uit: 'O sing unto God, and sing praises unto his Name, magnify him that rideth upon the heavens, as it were upon a horse.' Het overkomt me vaak in de evensong dat ineens een zinnetje je

tegemoet komt, alsof je het voor de eerste keer hoort. Tijdens de psalm schrijdt de verger naar de koorbank waar de lector zit, begroet haar met een hoofdknikje en begeleidt haar naar de *ambo* (lezenaar). Voor de doxologie 'Glory be to the Father...' gaan allen staan. Direct aansluitend aan de psalm introduceert de lector de lezing met de woorden: 'Here begins the forty-fourth chapter of the Prophecy of Isaiah.' Ook in deze lezing is er weer één zinnetje dat mij treft, zo vlak voor Pinksteren: 'For I will pour water on the thirsty land, and streams on the dry ground. I will pour my spirit upon your descendants, and my blessing on your offspring.' Ik denk na over de Geest in het Oude Testament. De lezing doet me ook denken aan psalm 65. Na de lezing volgt een korte stilte, waarna de lector zegt: 'Here ends the First Lesson.'

Allen staan op en het koor zingt het Magnificat uit de 'Evening Service in E' van Sydney Watson (1903-1991). Ik kende dit Magnificat nog niet. Prachtig zijn de contrasten tussen de jongensstemmen en de mannen. Terwijl de zangers vol overgave zingen, zie ik de verger opnieuw naar de koorbanken schrijden om de lector naar de ambo te geleiden. Ik kijk om me heen en zie dat de enorme kathedraal inmiddels helemaal volgestroomd is. Meer dan duizend mensen staan terwijl het koor de eeuwenoude lofzang van Maria zingt, gevolgd door de lofprijzing.

De tweede lezing is uit de brief aan de Efeziërs 4,7-16. "Hij steeg op" – wat betekent dat anders dan dat hij ook is afgedaald naar wat lager ligt, naar de aarde? Hij die is afgedaald is dezelfde als hij die opsteeg, tot boven de hemelsferen, om alles met zijn aanwezigheid te vullen.' Pasen en Hemelvaart komen in de lezing samen.

Daarna gaan allen staan en zingt het koor het Nunc dimittis, de lofzang van Simeon, vanzelfsprekend ook uit de Evening Service in E van Watson en wederom gevolgd door de doxologie. Als de laatste toon is uitgeklonken, keren allen met hun gezicht naar het oosten om de apostolische geloofsbelijdenis te spreken. Een deel van de aanwezigen staat al met het gezicht naar het oosten.

Na de groet, die het begin vormt van de *Lesser Litany of Responses*, gaan allen zitten. Sommigen knielen. Er hangt een knielkussentje aan de rugleuning van de stoel die voor me staat. Er schiet op dat moment door me heen dat zoiets een praktische oplossing zou zijn voor protestantse gemeenten in Nederland die in hun kerkgebouw geen knielbanken hebben en wel graag de mogelijkheid willen bieden om knielend te bidden.

De *Collect of the Day* brengt het 'verweesde' gevoel tussen Hemelvaart en Pinksteren mooi onder woorden:

O God, the king of glory,
who hast exalted thine only Son Jesus Christ
with great triumph unto thy kingdom in heaven:
we beseech thee,
leave us not comfortless
but send to us thine Holy Spirit to comfort us
and exalt us unto the same place
whither our Saviour Christ us gone before;
who liveth and reigneth with thee
and the Holy Spirit,
one God, now and forever.
AMEN.

Daarna volgen de dagelijks terugkerende gebeden: *The Collect for Peace* en *The Collect for Aid against all Perils*. 'Lighten our darkness, we beseech thee, o Lord...'

De *anthem* is een bijzonder fraaie en spannende compositie van Patrick Gowers (1936-2014), *Viri Galilaei*. Deze tekst is in de katholieke traditie de introïtus voor Hemelvaartsdag en is veelvuldig door componisten getoonzet. De organist zet heel zacht en hoog in, ik houd mijn adem in. De tekst uit Handelingen klinkt, en het koor zingt erdoor heen: 'Alleluia. God is gone up with a merry noise. And the Lord with sound of the trumpet.' Bij de tekst 'See the conquerer mounts in triumph' klinkt het orgel voluit. De klanken vullen de immense koepel en het geluid lijkt van alle kanten te komen. Aan het eind zijn er weer de zachte, hoge en sprankelende orgelklanken.

In gedachten sta ik zelf tussen de leerlingen naar de hemel te staren. Ik voel een diepe emotie en tegelijkertijd voel ik me enorm opgeladen. Ik dagdroom over Nederland. Zou het niet mogelijk zijn om iedere dag ergens in Nederland een oecumenische evensong te vieren op deze wijze, vanuit het hart van de kerk, op dit hoge muzikale niveau?

Ondertussen is de voorganger begonnen met de gesproken gebeden. Allen spreken 'amen' en gaan staan om de *hymn* 'Send o God your Holy Spirit' te zingen. Dit lied komt uit *Ancient & Modern* (later in dit boek vertel ik meer over de gangbare liedbundels). De *Reverend Canon* beklimt de preekstoel en houdt een korte preek, *the Address*. Aansluitend gaan allen staan voor het slotlied, 'Christ be the Lord of all our days'. Ondertussen wordt er een collecte gehouden. Het is ook mogelijk om digitaal te doneren. Dan spreekt de voorganger de wegzending en zegen uit en maakt daarbij het kruisteken. De meeste aanwezigen slaan een kruis. De *Organ Voluntary* is 'Transports de joie' uit *L'Ascension* van Olivier

Messiaen (1907-1992). Onder de klanken van dit virtuoze werk schrijden koor en voorgangers, na een buiging, via dezelfde route weer terug. Het gordijn voor de kooromgang gaat weer dicht. Ik ga weer zitten en voel me opgetild, met mijn hoofd nog een beetje in de wolken en tegelijkertijd diep geworteld. Er schiet een zinnetje door mijn hoofd: 'Worship connects with God who, through Jesus, transforms us and the world.'¹¹ Eenmaal buiten ben ik een beetje verdwaasd. De wereld rondom St Paul's is hetzelfde gebleven. Maar binnen is er iets wezenlijks gebeurd.

¹¹ Uit de brochure: Paul Bradshaw & Peter Moger, *Worship changes lives. How it works, why it matters*, Londen, 2008.

3 | WORSHIP

‘Worship is to enable us to reach up to grasp the heel of heaven, to glimpse, albeit imperfectly and fleetingly, the life of heaven, to plug in, for a moment, to the worship of the angels and the praises of the saints...’

MICHAEL PERHAM¹²

‘O worship the Lord in the beauty of holiness!’ zo begint een bekende *hymn* van George Herbert.¹³ De eerste regel is ontleend aan Psalm 96. Wat betekent *worship*? Norman Warren (1934-2019), *archdeacon* van de kathedraal van Rochester, legt uit dat *worship* van het Oudengelse woord *worth-ship* komt: ‘giving worth or value to something or someone’, iets of iemand waarde geven.¹⁴ Hij legt verder uit: ‘Christelijke *worship* geeft God de waarde en eer die hem toekomt.’¹⁵

In zijn boek *Liturgical worship* onderscheidt liturgiewetenschapper Mark Earey drie verschillende betekenislagen van *worship*.¹⁶ Als eerste noemt hij *Worship* met een hoofdletter, in de brede zin van het woord. Hij bedoelt daarmee dat iemand zijn of haar leven in dienst van God stelt en verwijst naar Paulus: ‘Broeders en zusters, met een beroep op Gods barmhartigheid vraag ik u om uzelf als een levend, heilig en God welgevallig offer in zijn dienst te stellen, want dat is de ware eredienst voor u’ (Rom. 12,1). Zangers die de anthem ‘Greater love hath no man’ van John Ireland wel eens hebben gezongen, zullen dit tekstgedeelte waarschijnlijk herkennen: ‘I beseech you brethren, by the mercies of God, that you present your bodies, a living sacrifice, holy, acceptable to God, which is your reasonable service.’ De tweede betekenis van *worship* (met een kleine letter) is het samenkomen in de liturgie. Het vieren maakt volgens Earey deel uit van *Worship* met een hoofdletter, maar heeft een specifiek karakter. We zouden het *liturgical worship* kunnen noemen. De derde laag is volgens Earey de persoonlijke uiting van *worship*, zoals thuis bidden, bijbellezen en zingen.

In het boek *Worship in the Network Culture* leggen liturgiewetenschap-

12 Michael Perham, *New Handbook of Pastoral Liturgy*, Londen, 2000, 4. Geciteerd in: Aidan Platten (red.), *Grasping the heel of heaven. Liturgy, leadership and ministry in today’s church*, Canterbury, 2018.

13 *New English Hymnal* 52.

14 Norman Warren, ‘Singing in God’s Choir’, in: *The Choristers’s Companion*, RCSI, Sittingbourne, 1989 (second edition), 4.

15 Warren, ‘Singing in God’s Choir’, 4. Eigen vertaling.

16 Mark Earey, *Liturgical Worship. A basic introduction* – revised and expanded edition, Londen, 2018, 5.

pers Marcel Barnard, Johan Cilliers en Cas Wepener uit dat de studie van worship in de netwerkcultuur zich steeds beweegt tussen theologie en antropologie.¹⁷ Worship wordt gecontextualiseerd door de betrokken mensen en wordt beïnvloed door de cultuur waarin de worship wordt gevierd.¹⁸ De auteurs verstaan worship als *liturgical ritual*.

Liturgiewetenschapper en musicus Don E. Saliers benadert worship in zijn boek *Worship as Theology* zowel theologisch ('God-centered') als antropologisch ('embodied and embedded in specific human and cultural contexts').¹⁹ Hij pleit ervoor om worship als een eschatologische handeling te zien, vandaar ook de ondertitel van zijn boek: *Foretaste of glory divine*.

'Evensong is voor mij: een vluchtheuvel in het drukke bestaan.
Een venster op een andere wereld, waar schoonheid het wint
van boosheid. Een troostende aanwezigheid van iets wat boven
mijzelf uitstijgt.'

BEZOEKER EVENSONG

17 M. Barnard, J. Cilliers en C. Wepener, *Worship in the Network Culture. Liturgical Ritual Studies, Fields and Methods, Concepts and Metaphors* (= Liturgia Condenda 28), Leuven/Paris/Walpole, MA, 2014, 39.

18 Barnard, Cilliers en Wepener, *Worship in the Network Culture*, 39.

19 Don E. Saliers, *Worship as Theology. Foretaste of glory divine*, Nashville, 1994.

Er is in Nederland een groeiende belangstelling voor de anglicaanse choral evensong. Op steeds meer plekken worden choral evensongs gehouden, waarin koren een complete anglicaanse liturgie zingen. Schoonheid en heiligheid zijn belangrijke aspecten daarvan. Dit boek leidt de lezer binnen in de geheimen en de schoonheid van de evensong, door dieper in te gaan op de historische en liturgische achtergronden en door de opbouw van de evensong stap voor stap door te nemen. Daarnaast komt ook de praktijk in Nederland aan de orde. Dit boek is onmisbaar voor theologen, zangers, dirigenten, organisten en iedereen die van anglicaanse kathedrale muziek en liturgie houdt.

Hanna Rijken, theoloog en musicus, promoveerde op de choral evensong in Nederland en werkt aan het vervolgonderzoek Choral Evensong Experiences aan de Protestantse

Theologische Universiteit. Ze is docent en onderzoeker aan het Rotterdams Conservatorium (Codarts), pionierpredikant van de interkerkelijke pioniersplek Choral Evensong & Pub in Utrecht en dirigent van het Vocaal Theologen Ensemble.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 239 5686 0 | NUR 669

9 789023 956860 >

